

Kirkegårdskultur

1994

Kirkegårdskultur

1994

FORENINGEN FOR KIRKEGÅRDSKULTUR

Formand: Mette Madsen
Blegdalsparken 53
9000 Aalborg
Tlf. 98 18 78 03

Næstformand: Leif Arffmann
Bøgevang 15
7100 Vejle
Tlf. 75 82 31 39

Sekretær: Hans Larsen
Mølløvænget 30
4660 Store Heddinge
Tlf. 53 70 41 46 ell. 53 70 64 55

Kasserer og
ekspedition: Preben Heuer
Falkevej 11
5400 Bogense
Tlf. 64 81 31 85

Redaktion: Leif Arffmann
Morten Falmer-Nielsen
Birgitte Foghmoes
Gunver Vestergaard

Trykt i Jelling Bogtrykkeri as

INDHOLDSFORTEGNELSE

De gamle sten <i>af Leif Arffmann</i>	5
Gran og anden Julepynt <i>af Morten Falmer-Nielsen</i>	13
Planter på gravstedet <i>af Gunver Vestergaard</i>	19
Restaureringsarbejder på Assistens kirkegård <i>af Finn Ploug</i>	28
Livets Hus <i>af Charlotte Skibsted</i>	35
Fra fællesskab til privat anonymitet – til fællesskab igen? <i>af Niels Henrik Arendt</i>	46

De gamle sten

Overvejelser under registrering af gravminder

Af Leif Arffmann

I loven om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde, lovbekendtgørelse af 11. juni 1992 par. 20 hedder det, at "Gravminder, der bevarer mindet om fortjenstfulde mænd og kvinder eller som i øvrigt af kunstneriske, kulturhistoriske eller andre grunde må anses for særlig bevaringsværdige, skal registreres."

Denne efterhånden berømte paragraf er uddybet og forklaret i det fyldige kapitel 3 i bekendtgørelse om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde af 19. juni 1992, parr. 30-33.

Da loven i sin tidligere form blev vedtaget i 1986, var hensigten, at der gennem lovgivning skulle sikres bevarelse af omfattende kulturelle værdier på de danske kirkegårde, idet mange gravminder indtil da hastigt blev smidt ud og måske efter afrensning anvendt andetsteds. Det blev da, efter lovens vedtagelse, et ofte hørt refrain, at nu skulle gravstenene i en fart smides ud, før en kirkeministeriel kommission kom og bestemte, at et uhyrligt antal sten skulle bevares med deraf følgende økonomisk forpligtelse for menighedsråd, kirkegårdsbestyrelse eller andet folkevalgt organ (i det følgende kaldt kirkegårdsbestyrelse).

Sådan kom det slet ikke til at gå.

Kirkegårdene under forandring

Samtidig med at lovbestemmelsen om registrering af gravminder skulle føres ud i livet, var kirkegårdene allerede gennem længere tid blevet underkastet en foranderlighed, der først og fremmest efterlod store områder af ubenyttet gravstedsjord. Den kendte almindelige udvikling med de mange anonyme begravelser medførte, at der på kirkegårdene var jord, som ikke i en overskuelig fremtid skulle anvendes til gravsteder.

Disse områder kunne passende anvendes til andet formål.

Mange gode forslag er blevet bragt frem. Mange gode ideer har set dagens lys. Og kirkegårdene fyldtes med grønne nicher ofte med bænke, planteskoler samt midlertidige anbringelser af busketter og anden kirkegårdsbeplantning. Men her var der også rige muligheder for anbringelse af gravminder fra udløbne gravsteder. Bevaringsværdige gravminder var blevet et begreb, som de enkelte kirkegårde tog alvorligt. For sideløbende hermed opstod den voksende interesse for lokalhistorien. De lokalhistoriske arkiver dukkede op overalt. Vi fik behov for at skrive det nære samfunds historie.

At falde over sten og springe over grave

En kirkegårdsvandring i 1994 fører den vandrende forbi overraskende store anlæg med ældre gravminder. De blev slet ikke smidt ud. For der er heldigvis interesse for sådanne ældre sager. Derfor bliver der mange steder taget gode initiativer til at indrette en del af kirkegården med henblik på, at ældre gravminder kan opstilles her.

På en kirkegårdsvandring er det ikke muligt at undgå at få øje på disse samlinger.

På forespørgsel får den vandrende at vide, at dette her er gravsten fra udløbne gravsteder. De venter på at blive registrerede. Men som tiden går, bliver de nu nok stående. For der kommer mange turister for at se dem.

Det er begribeligvis de ubenyttede områder af kirkegården, der nu anvendes som sten-samlinger. Sådanne sten-samlinger vokser hurtigt, men med megen ubenyttet jord, er der fortsat plads. For der er mange hjørner på en kirkegård. Men spørgsmålet kan rejses, om samlingen af ældre gravsten nu også passer ind i kirkegårdens helhed.

Den vandrende får den oplysning, at kirkegården har fået ordre til at gemme de mange gravminder. Og en ordre er en ordre.

Hvem gemmer vi for?

Det folkekirkelige administrationsapparat fungerer ikke altid lige hurtigt og konsekvent. Når anbringelsen af gravsten fra udløbne gravsteder overhovedet er et problem, så skyldes det, at der i denne sag hersker en meget stor usikkerhed på de enkelte kirkegårde over hele landet. På kirkegården er det blevet sagt, at gravminderne skal gemmes. Dette udsagn, som groft sagt svarer til hensigten med lovgivningen, er gået hen og

blevet ensbetydende med den praktiske gennemførelse af lovgivningens ærinde. For der er ikke på kirkegården blevet sagt mere end sætningen om, at gravminderne skal gemmes. Det er derfor nærliggende at spørge: Hvem har sagt det? Her gives der mange forskellige slags svar. Men meget tyder på, at ordren til at gemme gravstenene bunder i en misforståelse, eller måske en nem løsnig, så der ikke skal foranstaltes et omfattende arbejde med henblik på registrering af gravminder. Derfor falder vi over stensamlingerne og må spørge os selv, hvorfor vi gemmer alle gravstenene.

Er det for slægtningene?

Er det for turisterne?

Er det for lokalhistorikerne og eftertiden?

Er det for lokalbefolkningen?

Det er rigtigt, at der på en kirkegård kommer mange mennesker, turister så vel som lokale mennesker og

Gravminder anbragt i rad og række.

Foto: Gunver Vestergaard.

spørger efter gravstedet eller gravmindet for en bestemt person. Sådan har det været i mange år. Den situation er ikke ny. Det er ligeledes rigtigt, at interessen for vores forfædres tilværelse og dagligdag er stigende og fortsat vokser. Men vi har i Danmark så mange udmærkede museer og arkiver, hvis opgave det er at gøre det muligt for os at betragte den fortid, vi er rundet af.

Den opgave er ikke kirkegårdsbestyrelsens.

Arbejdet i marken

Efter at have arbejdet med disse spørgsmål i nogle år skal jeg tillade mig at nedfælde erfaringer, der i al deres ufuldkommenhed dog kan udgøre en del af et fælles erfaringsgrundlag sammen med andre, der har arbejdet inden for samme område.

Nedlagte gravsteder kan indeholde flere ældre gravminder.

Foto: Jens Thorsen.

1. Det er vigtigt, at kirkegårdsbestyrelsen sammen med graveren/kirkegårdslederen træffer bestemmelse om, hvilket område på kirkegården, der skal anvendes til

registrerede gravminder, i det omfang disse ikke skal blive stående på gravstedet. Beslutningen herom kan naturligt drøftes ved provstesynet.

2. Det gælder dog her, at etablering af et egentligt område med registrerede gravminder, et lapidarium, må ske under hensyntagen til kirkegårdens helhed. Det er således ikke ligegyldigt, hvilket sted på kirkegården, der vælges. I de fleste tilfælde er gravsten faktisk oprindeligt anbragt på et gravsted, hvor beplantning, hegn, mure el. lign. understøtter gravstenen.

Den samme respekt for den oprindelige ramme gælder også den enkelte gravsten. Den opretstående sten bør forblive opretstående, liggestenen bør forblive liggende o.s.v. Det er derfor uheldigt at finde gravsten - uanset arten - anbragt liggende på en skråning eller lignende.

Når gravstenene er blevet anbragt, skal de imidlertid også holdes vedlige. Det koster.

Med enkle midler kan kirkegårdsbestyrelsen dog mindske udgifterne. For et veldrænet underlag og et velvedli-

Beplantningen på kirkegården kan være en naturlig ramme for et område, udlagt til ældre gravminder. Foto: Jens Thorsen.

geholdt jordstykke uden ukrudt og græs gør risikoen for fugtindtrængen i de anbragte gravsten meget mindre. Der kan henvises til artiklen andetsteds i årsskriftet om monumenter på Assistens kirkegård.

3. Finder kirkegårdsbestyrelsen, at der bør bevares flere gravminder, end de ved provstesynet registrerede, da bør der foreligge en klar beslutning om, hvilke kriterier der ligger til grund, hvilke gravminder, der er tale om, og hvor på kirkegården de herefter har hjemme.

4. Finder kirkegårdsbestyrelsen, at mange eller måske alle gravminder skal bevares, da vil det blive nødvendigt med så meget jord, at der reelt er tale om en kirkegårdsregulering.

En regulering skal ifølge gældende lovgivning godkendes af provstiuudvalget. Det er ligeledes vigtigt at placeringen ved samme lejlighed påføres kirkegårdskortet, der netop skal vise de faktiske forhold på kirkegården.

5. Det er under alle omstændigheder en fordel at drøfte disse forhold med kirkegårdskonsulenten. Her kan der hentes gode råd med hensyn til anbringelsen af gravminder.

6. En oplagt mulighed for at få overblik over, hvilke gravsten der har stået på kirkegården, er et fotografisk arkiv. D.v.s. der foretages fotografering af alle gravsten - samt om nødvendigt notering af inskriptionen - i forbindelse med udløbet af fredningstiden på det pågældende gravsted. Det kræver en udgift, men en fornuftig økonomisk planlægning over en årrække skulle gøre det muligt at budgettere med et beløb til et sådant arkiv. Her kan alle gravminder "anbringes", og der skal selvfølgelig være offentlig adgang, f. eks. i kirkegårdskontorets/graverens træffetid.

Hvad er kirkegården?

Når det vedtages, at der på kirkegården skal bevares et meget stort antal gravminder, uanset om disse er registrerede eller ej, så rejser det spørgsmålet, hvad kirkegården egentligt er. For jo flere gravminder, der anbringes på tomme gravsteder og andre steder, desto mere får kirkegården karakter af et museum.

Det er kirkegården også i det omfang, der på kirkegården er opstillet ældre gravminder, der fortæller historie i mere eller mindre underholdende grad. Men der er gennem lovgivningen og dennes vejledning sikret mulighed for at et rimeligt antal gravminder bevares.

Det er langt bedre at betegne kirkegården som en vigtig historisk lokalitet. Her findes den del af sognet eller lokalsamfundet, der går længere tilbage i tiden end noget andet. Og mennesker færdes her hver eneste dag.

Kirkegården er derfor også en arbejdsplads. Her plantes og ryddes, her såes, beskæres og graves. Her anlægges og anbringes. Kirkegården er derfor under forandring inden for de rammer, lovgivningen har afstukket.

Endelig er kirkegården kirkens anliggende. Den er også de dødes have samt et sted for den nutidige sorg og det levende håb.

Det kan derfor være en skævvridning af kirkegården, hvis vi eensidigt fokuserer på det, vi kan kalde kirkegården som museum. De andre sider hører med, og tilsammen udgør de den mangesidede størrelse, en kirkegård er, også i morgen.

*Leif Arffmann, Vejle.
Provst for Vejle provsti.*

Gran og anden julepynt

Af Morten Falmer-Nielsen

Hvert år i august-september måned tændes julelysene i danske kirkegårdslederes og andre medarbejderes øjne, for nu er det tid til at tænke i grangrøntbaner. I hundredevis for ikke at sige i tusindvis af tons gran bestilles, og inden længe er det tid til, at arbejdet skal planlægges og iværksættes.

Granudsmykningen er et arbejde, som der ses frem til hvert år med forventning, spænding og måske en smule nervøsitet. Er grankvaliteten i orden, hvordan arter vejret sig, og bliver medarbejderne nu syge i den pressede sæson. Granen skal jo være på til tiden.

Når medarbejderne som regel ser frem til arbejdet, som jo både kan være vådt og koldt, tror jeg det hænger sammen med, at man her udfører et selvstændigt stykke arbejde, og at man kan se resultatet med det samme.

I modsætning til mange andre ydelser er det som regel den sidste ydelse, der forsvinder fra kirkegårdens ordrekartotek, når der skal prioriteres i privatforbruget. Gravstedet kan så godt ligge halvforsømt resten af året, men til jul må der gran på.

Hvor stammer traditionen da fra?

De gamle, som nu ikke er længere, men som var med i en kirkegårdsudvikling, vi nu kun ser den blege skygge af, fortalte at "granpyntningsindustrien", som vi kender den i dag, er et resultat af en bevidst indsats fra flere sider og på flere fronter.

Oprindeligt var det traditionelle familiegravsted jo ofte hegnet af gitre, som senere blev erstattet af hække. Anlægget var enkelt: Et monument, måske et enkelt træ, roser og sirligt revet grus eller ral. Roser kan som bekendt være frostsølsomme, så hvad var mere naturligt end at dække dem eller pakke dem ind i granris, men megen anden granpyntning var ikke brugt.

På de store kirkegårde blev man efterhånden trætte af roserne og de enkle gravstedsanlæg. Man forsøgte derfor at markedsføre nye anlægstyper på gravstedet, hvor

først og fremmest hele det store sortiment af stedsegrønne træer og buske, men også forskellige stenbedsplanter og stauder, indgik. Gravstedsanlægget antog mere og mere karakter af en lille have.

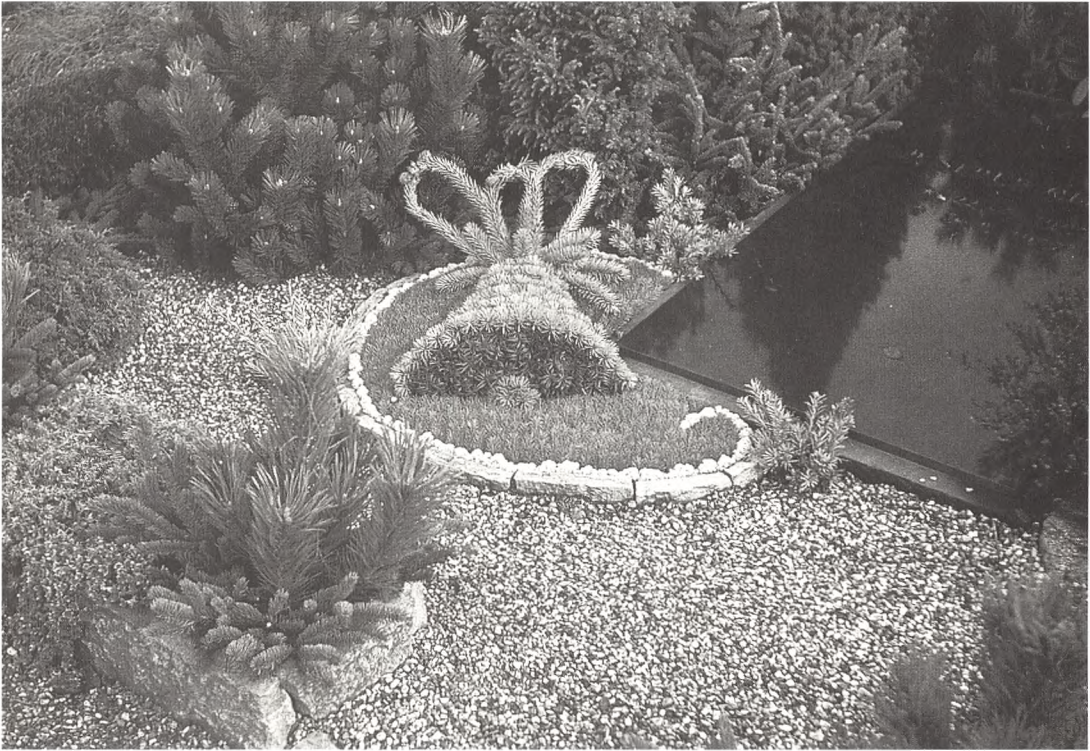
Arbejdsløsheden var høj i 30-erne, og man forsøgte - som i dag - at iværksætte forskellige beskæftigelsesfremmende arbejder. Så vidt jeg er orienteret, blev "Fællesrådet for Have og Landskab" oprettet først og fremmest med det formål at skabe arbejde til de mange arbejdsløse inden for den grønne sektor.

På kirkegårdene havde man oparbejdet en stor virksomhed med anlæg og vedligeholdelse af de nye gravstedsanlæg, men når man nåede 1. november, var arbejdet stort set slut, og mange gartnere blev afskediget for resten af vinteren.

På det tidspunkt var alle kirkegårdsledere - på nær nogle få kommunalt ansatte - og alle landsbygravere entreprenører, så ledelse og ansatte havde en fælles interesse i at skabe et nyt marked med nye indtjeningsmuligheder for såvel entreprenørerne som deres ansatte. Man begyndte så at udvikle og markedsføre granudsmykningen.

Eksempler på kunstfærdig grandækning fra 1960'erne.
Fotos: Helmer Hansen.

Det slog åbenbart vældigt an, og der var nu arbejde ihvertfald til jul, og forårssæsonen begyndte også tidligere end før, for nu skulle granen jo også tages af og køres bort.

Grandækning og granpyntninger

Man havde et stort sortiment at tilbyde spændende fra grandækning, granpyntning til ekstra-pyntning og ekstra-pyntning med spidser. Rødgranen var som i dag grundmaterialet suppleret med bjergfyr og hvidgran, men de helt fine havde også ofte blågranspidser lagt i sirlige borter, tæpper eller andre mønstre. Den slags pyntninger ser man da stadigvæk visse steder, men der bliver længere og længere imellem dem.

Jeg tror, at den form for granudsmykning, som vi kender i dag og som er en videreførelse af den tradition, vore forfædre skabte, snart er en saga blot. De store kirkegårde har i de senere år forenklet udsmykningsarbejdet væsentligt, for nu er man næsten i den modsatte grøft personalemæssigt. Der er ikke medarbejdere nok til at udføre arbejdet, og på trods af at publikum holder fast i traditionen, er der trods alt en grænse for, hvor meget man vil ofre på den.

Forstfolkene fortæller os også, at rødgranen er ved at uddø, og at det bliver vanskeligere og vanskeligere at skaffe de mængder, som kirkegårdene aftager, ihvertfald i en kvalitet som vi vil betale for.

Hvidgranen er de allerfleste steder ude af sortimentet netop p.g.a. den ringe kvalitet.

Et andet og nyere problem er de store affaldsmængder. De mange hundrede, nydeligt bundtede tons gran skal køres bort igen, og de fylder bestemt ikke mindre efter at være klippet i stykker. Affaldsudgifterne er noget, man skal regne med i vore dage.

Så kan man jo bare nedbringe/findele affaldet på stedet og derved få et produkt, som kan finde anvendelse til jorddækningsformål eller kompostering, men desværre tror jeg nok, de fleste må erkende, at når man har gjort dette i en 4-5 år, så aner man ikke, hvad man skal stille op med produktet på en almindelig dansk kirkegård.

Nytænkning - ædelgran erstatter gran

Jeg tror derfor, at man nu er nødt til at tænke i nye

baner, så at sige at vende traditionen på hovedet og næsten begynde forfra.

Jeg forestiller mig ikke, at man vil begynde at hegne gravstedet med gitre og plante roser, men at man ændrer på det produkt, man tilbyder som udsmykning af gravstedet til julen.

Grangrøntleverandørerne har i årevis forsøgt at få kirkegårdene til at udvide det traditionelle sortiment med forskellige former for ædelgran.

Nordmannsgran er én af dem. Den har mørke, glansfulde nåle, en stor dækkeevne, men ikke det liv som en god rødgrankvalitet har.

På trods af at jeg selv finder en almindelig rødgrandækning, der tager hensyn til og udnytter gravstedets anlæg, allersmukkest, vil man på Gentofte Kommunes kirkegårde fra sæsonen 1994 følge andre kirkegårdes eksempel og alene tilbyde udsmykning med nordmannsgran og den korte nye bjergfyr.

Det skyldes flere forhold. Rødgrankvaliteten har været meget svingende de sidste år og ofte så ringe, at den har været uanvendelig til formålet.

En betydelig reduktion af personalet gør, at det er meget problematisk overhovedet at nå at foretage de gammeldags udsmykninger. Affaldsmængden er enorm og udgifterne tilsvarende høje.

Som sidegevinst håber vi på, at megen af den bundplantning, som vi gør os så store anstrengelser for at etablere, vil have bedre overlevelsesvilkår med den ændrede udsmykningsform.

Det er vores erfaring, at publikum fokuserer mere på kvantiteten end på kvaliteten af den foretagne udsmykning, og derfor er megen god bundplantning blevet kvalt for at tilfredsstille kundens krav om mere gran for pengene.

I forventning om nordmannsgranens langt bedre dækkeevne og bedre kvalitet regner vi med kun at bruge den halve mængde i forhold til rødgran. Vi regner samtidig med, at arbejdstiden reduceres væsentligt. Og endelig bliver affaldsudgifterne naturligvis også reduceret.

Der tilbydes en grandækning, der typisk udføres som en bort langs gravens sider samt udsmykning omkring planter og i et eventuelt plantebed.

Granpyntning udføres på samme måde, men suppleres med bjergfyr. Alt under hensyntagen til gravstedets anlæg og beplantning.

For ikke at blive skældt frygteligt ud orienteres alle kunderne inden sæsonen, således at de har mulighed for at melde fra, hvis de ikke ønsker det nye produkt.

Andre juleskikke på gravene

Ikke alene granudsmykningen ændrer sig i disse år, men også mange af de udsmykninger, som traditionelt har været knyttet til julen på kirkegården.

Den traditionelle mospude eller krans for slet ikke at sige kors er efterhånden ved at forsvinde, erstattet af andre tegn på at familien har været på graven og mindet den afdøde.

Det kan være juletræer, udsmykket med julepynt, som vi kender det fra stuens juletræ, altsammen bare mini. Forskellige mosdyr som bamser og egerne ses også og endelig lyset, haveblusset eller den lille lygte, der tændes på graven lige op til julen.

Morten Falmer-Nielsen, Gentofte.

Landskabsarkitekt, cand. hort. Kirkegårdsinspektør ved Gentofte Kommunes Kirkegårde.

Planter på gravstedet

Af Gunver Vestergaard

En artikel om gravstedernes beplantning må nødvendigvis blive generaliserende, der er jo et uendeligt antal. Men talrige besøg på landsbykirkegården landet over giver dog et vist overblik, ikke mindst fordi der har været en tendens til ensretning på landsplan - også på planteområdet.

“Vi ville jo gerne have, at det skulle blive rigtig pænt” sagde et af de fremmødte menighedsrådsmedlemmer og kiggede lidt bedrøvet på det velpassede gravsted. Vi var færdige med det egentlige møde på kirkegården, og der var nu behov for en lidt mere privat rådgivning. Gravstedet var synligt af stor værdi for familien, og der skulle derfor ikke spares på anlægget, men den engang så fine lille blågran dækkede nu 10 år efter plantningen det meste af gravstedet og den pæne gravsten. På planteskolen blev der ellers fortalt, at blågranen var velegnet til et gravsted - men dette gravsted var så ikke egnet til blågran; der måtte mindst et grosserer-familiegravsted til.

Det er ikke alle stedsegrønne, der passer til gravstedet.

Det var en rigtig ærgerlig oplevelse. Ærgerlig fordi rådgivningen havde været for dårlig, ærgerlig fordi man kunne få en fornemmelse af en udnyttelse af gravstedsejerens uvidenhed på området, og ærgerlig fordi gravstedsejeren stod så uvant og uforberedt overfor det at have et gravsted - havde ingen tradition at bygge på. Ser man sig om på kirkegården, er valget af den på dette tidspunkt lille blågran jo umiddelbart rigtig. Alle de andre gravsteder har også en eller anden stedsegrøn vækst. Nogle har dog været så heldige at få en plante i dværgform, der ikke udvikler sig til en kæmpedyne, og andre heldige har fået en plante, der modsat blågranen har kunnet beskæres og formes efter omgivelserne. Inspirationen til gravstedets form er så tydeligt de andre gravsteder på kirkegården. Man holder ikke af at give anledning til kritik ved at afvige fra det, der ellers er sædvane på kirkegården. Der er en mere positiv holdning til utraditionelle gravminder - mon ikke de sidste 10 års opmærksomhed over for emnet har været afgørende.

Udbudet af forskelligt formede stedsegrønne er stort på landsbykirkegårde.

Et kort rids af de sidste 100 års udvikling af gravstederne er nyttigt til forståelse for de nuværende gravsteder på landsbykirkegårdene.

Hjemmelavede planter

Inden planteskolerne blev udbredt, måtte man selv lave planterne ud fra det plantemateriale, der var tilgængeligt ofte fra haverne i nabolaget. En praksis der, om end det var utilsigtet, var med til at forstærke kirkegårdens egnspræg.

På mange af de mindre øer kan vi stadigvæk finde rester fra denne tid f.eks. på Lyø kirkegård. Her står så tydeligt de samme stauder på gravstederne som i haverne - hvid nellike, primula, juleroser og bregner, og de samme blomster går igen i buketterne, der bliver lagt på gravene op til week-enden.

Også til udplantning er udvalget præget af de hjemmeformerede pelargonier, fuchsia og have- og knoldbego-

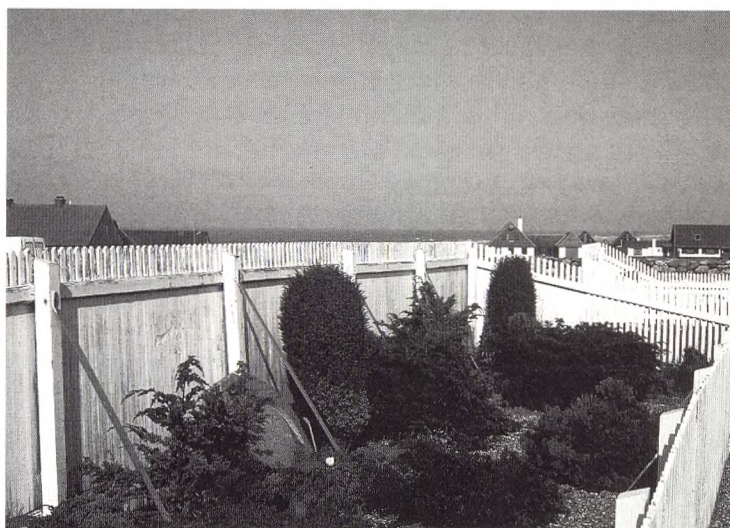
Lyø kirkegård er præget af isolationen. Mange af planterne kommer fra haverne - og omvendt.

nier. Lidt indflydelse er kommet udefra til Lyø, men ikke nok til at overdøve det gamle, traditionelle plantesortiment.

Kirkegården på Lyø er nu fredet.

I dag, hvor der er planteskoler overalt og en livlig udveksling af planter mellem planteskolerne, er egnspræget på kirkegården næsten forsvundet. Selv forskelligheder i jord- og klimaforhold søges udlignet gennem et ensartet planteudbud.

Kun få steder i Danmark er klimaforholdene så ekstreme som ved Vestkysten, men selv her kan der med dekorative hegn gives læ for de stedegrønne.

Haverne og gravstederne

Det er nærliggende at sammenligne udviklingen på gravstederne inden for de sidste knap 100 år med havekulturens udvikling:

Først i 1900-tallet var menigmands have præget af landskabsstilen, om end den var noget af et misfoster for villahaven med dens begrænsede areal. Og bedre blev det ikke, når svungne stier med diffuse bede og belægninger skulle tilpasses familiegravstedet.

Det må have været en lettelse for gravstedsejerne, da stilen forlod den løse landskabelige og gik over til stramme linier til fremme af enkelthedens symmetri. Trædestierne blev nu dækket med grus, og de blev kantet med veltrimmede buksbom. 30-ernes funktionalisme satte også sit præg på gravminderne - især på bykirkegården - på mange landsbykirkegårde gled denne epoke ubemærket forbi.

Den veltrimmede buksbomhæk er med årene blevet til en yppig ramme om gravstedet.

En udvikling til det mere forenklede gravsted kunne måske anes på landsbykirkegården, men det var en langsom udvikling i stor respekt for stedlige traditioner. Som i så mange andre forhold har der uden for byerne været en udbredt skepsis over for nymodens påhit.

Et skred i udviklingen

Med 60-erne blev den harmoniske og stilfærdige udvikling brudt både i haverne og på kirkegårdene. Denne mærkelige periode, der var som et langt opgør med tidligere tiders normer og værdier.

Effektivitet og ensartethed prægede haver og gravsteder i 60-erne.

Havemoden dikterede nu det uforgængelige og det uforanderlige til forebyggelse af overraskelser - både de gode og de dårlige. En puritansk holdning kom til at præge haver og gravsteder, hvor det overkommelige og det maskinklippede blev stilangivende. Stedsegrønt var sagen, de opfyldte drømmen om det statiske anlæg.

Gravstederne, der var dækket med grus og tilplantet med små stedsegrønne, var altid ordentlige at se på og lette at passe med tidens udbud af ukrudtsmidler.

Således fulgtes have- og gravstedskultur ind i 60-erne. Men noget tyder på, at vejene skiltes her. Havernes stedsegrønne er i disse år ved at forsvinde for alvor for at give plads til "levende" planter med løv. Planter der forandrer sig, og planter der mærkes af alder. En havekultur der i høj grad er baseret på væksternes betingelser.

Nutidens gravsted

At kirkegårdene ser ud som grusørkener er gennem årene blevet en slidt kliche, men grusørkener er de stadigvæk. Det umiddelbare indtryk af kirkegårdene er som i 60-erne: grusflader møbleret med alskens former af stedsegrønt.

Men hvorfor har landsbykirkegården forladt dette logiske parallelløb med havekulturen? Hvorfor har ensartetheden så godt fast?

Endnu er kirkegårdene domineret af grus på gravsteder og grus på stierne.

Svaret må ligge både i det, der sker i samfundet i dag og i omlægning af selve kirkegårdsdriften.

1. Familierne er geografisk blevet spredt - har ikke den jævnlige kontakt med gravstedet. Der er heller ingen "svigerdatter", der ved sit gitemål med den ældste søn, forpligter sig til at tage sig af familiegravstedet. Hermed forsvinder efterhånden kirkegårdens store, karaktergivende gravsteder.

De store familiegravsteder er ved at forsvinde.

2. Pasningen af kirkegården er overgået til en professionel, til graveren, og så sker der det, der må ske: den per-

Det kræver en stor indsats at give hvert gravsted en individuel pleje.

sonlige påvirkning af det enkelte gravsted forsvinder, og anonymiteten træder i stedet.

3. Mange års udmagring af kirkegårdsjorden (ingen kompost, ingen gødning og bortkørsel af alle blade) begrænser udvalget af planter til gravstederne og begrænser den frodige vækst.

4. Nye gravstedsformer vinder indpas, men har mange steder endnu ikke fundet en tilpasning på den bestående kirkegård.

5. Stramme og ensidige servitutter gennemføres på bekostning af de bedste stedlige traditioner og vaner.

Hvad sker der nu?

Her slutter udviklingen naturligvis ikke. Der er mange andre end manden med blågranen, der reagerer på fremmedgørelsen og vanernes tyranni.

De små gravsteder kan også blive for små – eller er det ønskerne, der er for store?

Et bud på hvad der vil ske på landsbykirkegårdene de kommende årtier:

De nye gravstedsformer vil i smuk harmoni med omgivelserne komme på plads på kirkegården. Kirkegårdens og dermed gravstedernes beplantning vil langsomt ændre sig til andet end stedsegrønt, og endelig vil græskenen blive erstattet af levende planter.

*Gunver Vestergaard, Rønde.
Landskabsarkitekt, mdl.
kirkegårdskonsulent for Viborg Stift.
Redaktør ved Haven.*

Hvorfor ikke give gravstedet en duftende lavendelbusk.

Restaureringsarbejder på Assistens kirkegård

Af Finn Ploug

Assistens kirkegård anlagdes den 6. marts 1760 som hjælpekirkegård for kirkegårdene inden for voldene. Oprindeligt omfattede den kun afdeling A, der var udlagt til kirkegård for Sct. Nikolai, Helligånds, Vor Frue, Trinitatis og Sct. Petri sogne samt Vajsenhuset.

I 1805 udvidedes kirkegården mod nord langs Nørrebrogade indtil Jagtvej. Senere fulgte flere udvidelser, og der udlagdes særlige afsnit for katolikker og russisk ortodokse.

Ved kongelig resolution i 1879 besluttedes, at kirkegården skulle nedlægges år 2000, hvilket medførte, at et stort antal gravsteder ville hjemfalde i 1980.

Allerede ved 1800-tallets begyndelse var man opmærksom på de kunstneriske og - måske særligt - de landskabelige kvaliteter, som kirkegården rummede. Stedet blev genstand for dyrkelse, og kirkegården opfattedes i tidens romantiske ånd som et stemningsskabende landskab, der dannede rammen for følelse, eftertanke og dvælen ved monumenterne, der i tidens nyklassicistiske allegoriske stil udtrykte de gravlagte personers betydning for staten, troen og moralen. Herved blev kirkegården også et symbol for borgersindet, der ved vindskibelighed varetog denne verdens affærer i forventning om rigelig belønning i det hinsidige.

For at udbrede kendskabet til kirkegården begyndte kobberstikkeren G. L. Lahde i 1801 at udgive et værk, der gengav de betydeligste mindesmærker på kirkegården. I de i alt ti hefter, der udkom, gengaves kobberstik af monumenter af blandt andre billedhuggerne Wiedevelt, Abildgaard, Weidenhaupt, Dajon o. a. Til kobberstikkene var udarbejdet levnedbeskrivelser af de begravede. At værket kunne udkomme i subskription vidner om en omfattende interesse for kirkegården.

Efterhånden som kirkegården udvidedes, anlagdes bevoksninger, der udførtes træplantninger, og kirke-

gården fik karakter af en gravlund med tætte plantninger samt åbne partier i et afvekslende samspil med monumenterne i skygge og lys.

Da en stor del af familiegravsteder var købt for hundrede år - enkelte til "evig tid" - måtte forfaldet brede sig, hvilket appellerede til ruinsværmeriet. Den romantiske have var opstået.

På baggrund af beslutningen om at nedlægge kirkegården år 2000 var man i Københavns Begravelsesvæsen (nu Kirkegårdsafdelingen) klar over, at de mange hjemfaldne gravsteder frembød et særligt problem. Samtidig var man opmærksom på, at kirkegården rummede kunstneriske, kulturhistoriske og landskabelige kvaliteter, der rakte ud over lokalsamfundet, ja -havde national betydning. Samtidig var der blandt nørrebroerne et stort ønske om at anvende kirkegården til rekreative formål - et åndehul for den indeklemte bydels beboere.

På denne baggrund nedsattes et udvalg med repræsentanter for forvaltning, museer og teknikere med henblik på udarbejdelse af retningslinier for planlægningen af kirkegårdens fremtidige anvendelse. Resultatet forelå i

Samspillet mellem monumenter og beplantning giver kirkegården en helt særegen stemning,

maj måned 1989, hvor Københavns Borgerrepræsentation godkendte ASSISTENS KIRKEGÅRD, dispositionsforslag år 2020. I forslaget anlægges arealer til henholdsvis museumsafdeling, afd. A, mindepark, afd. B-F, lokalkirkegård, afd. P-Ø og I og II.

Oprindeligt var det ikke planlagt at anvise arealer til en lokalkirkegård, men på baggrund af et elevforslag fra en havearkitektstuderende blev tanken om en lokalkirkegård indarbejdet i dispositionsforslaget. Assistens kirkegård vil således fortsat rumme begravelser, og det vil - efter særlige retningslinier - være muligt at foretage begravelser både i museumsområdet og i mindeparken.

Forslaget vakte almindelig anerkendelse ved vedtagelsen i Borgerrepræsentationen, idet det var lykkedes at tilvejebringe en plan, der på een gang, som et Columbusæg, sammenfattede de mange hensyn og interesser, som skal varetages ved forvaltning og planlægning af vore bykirkegårde.

Sideløbende med arbejdet med dispositionsforslaget nedsattes i 1983 et udvalg, der skulle forestå vurdering og registrering af værdifulde mindesmærker rejst over fortjente mænd og kvinder.

Ud over de tidligere nævnte kommunale forvaltninger bestod udvalget af kunsthistorikeren Karin Kryger, der forestod katalogisering og udvælgelse af de bevaringsværdige monumenter.

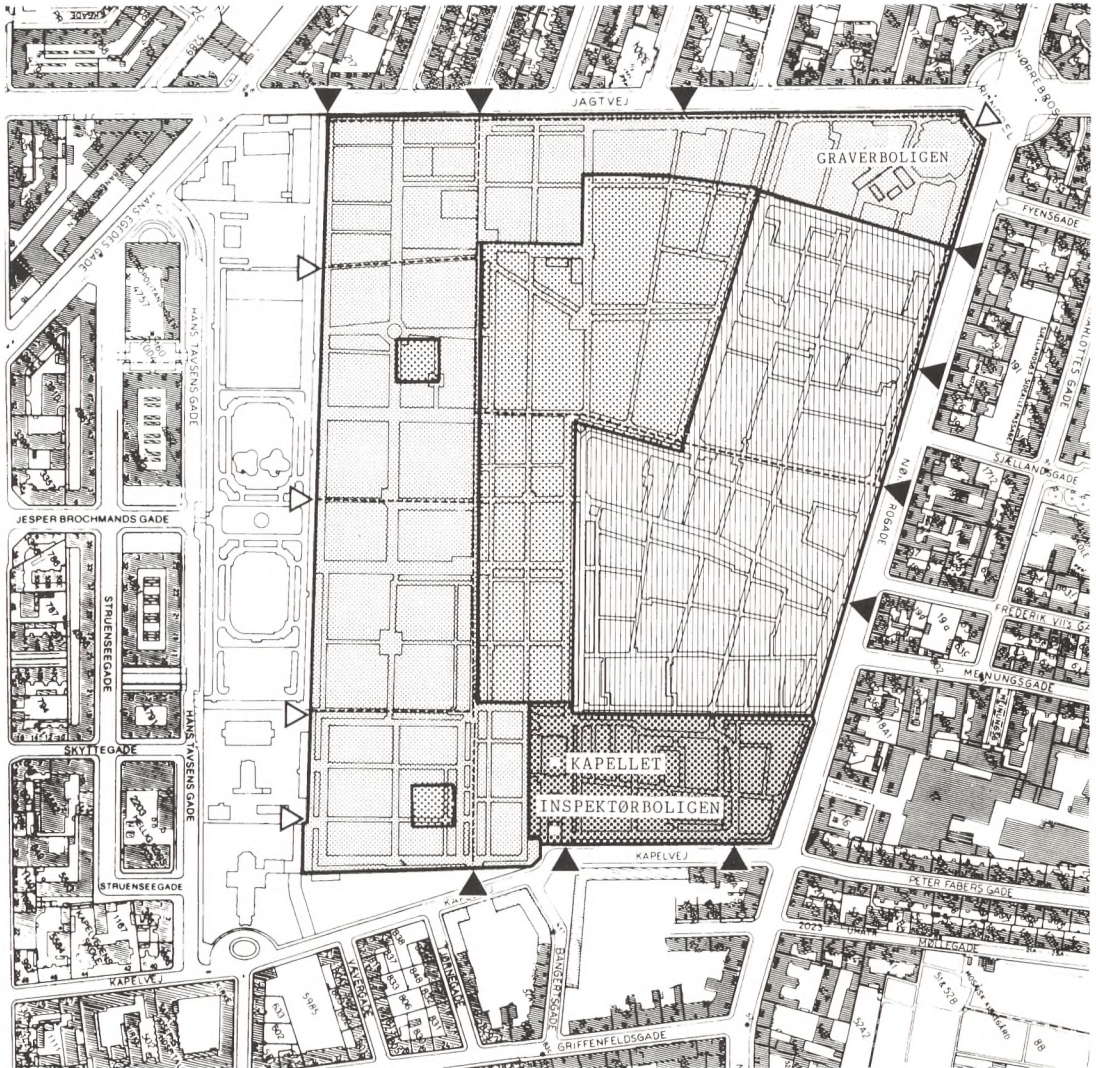
Ud af kirkegårdens ca. 17.000 registrerede gravsteder katalogiseredes ca. 6.000 gravstedsnumre. Heraf udvalgte ca. 1.800 gravstedsnumre som bevaringsværdige i henhold til Kirkeministeriets og Statens Museumsnævns vejledning om registrering af gravminder, april 1987.

Registreringsarbejdet afsluttedes i 1987 ved udgivelse af ASSISTENS KIRKEGÅRD, bevaringsværdige monumenter 1985-87. I daglig tale kaldt "den blå bog", som siden udgivelsen har været det nødvendige og fundamentale grundlag for restaurering af kirkegårdens bevaringsværdige monumenter.

Restaurering af monumenterne er naturligt nok koncentreret om de ældste monumenter på museumsområdet - afd. A. Nyklassicismens foretrukne materialer - marmor og sandsten - udgør her et særligt problem. Det seneste århundredes stigende forurening i form af øget svovl-

Foreslået Arealdisposition år 2020

	Musealt område		Eksisterende indgang
	Mindepark		Foreslået ny indgang
	Lokalkirkegård		Sti-passage
	Park		

METER 50 0 100 200 300

Assistens kirkegård. Afd. K.

Restaurering af kirkegårdens mure udføres af erfarne håndværkere.

Der lægges vægt på at murene genskabes med de naturlige tilføjelser og ændringer som gravsted-ejerne i tidens løb har udført i forbindelse med gravstederne.

indhold i luften medfører, at de kalkholdige materialer nedbrydes til gips, hvorefter monumenterne frostsprænges.

Udvaskning af gipsen kan i mange tilfælde redde monumentet, men det forudsætter, at monumentet sikres mod grundfugt og har mulighed for udtørring ved fjernelse af omgivende beplantning.

Årlig rengøring med postevand og fjernelse af mosser og laver vil forlænge monumentets levetid.

Anvendelse af imprægneringsmidler må frarådes, men strygning med kalkvand kan medvirke til at stabilisere stenens overflade.

Er monumentet en ruin, foretages nyhugning. På Assistens kirkegård sker dette i samarbejde mellem kunsthistoriker, konservator og stenhugger. Der udarbejdes rapport over monumentets tilstand, foretages opmåling og afformning.

Mange af nyklassicismens monumenter er forsynede med portrætrelieffer, ofte det eneste portræt, der findes

af afdøde, og det er derfor særlig vigtigt at sikre disse portrætter for eftertiden.

For at understrege kirkegårdens oprindelige struktur udføres også restaurering af gravstedsgitrene. Ulykkeligtvis har mange gitre fået lov at forfalde, dels fordi de betragtedes som sekundære i forhold til monumentet, dels fordi de var besværlige at vedligeholde. Heldigvis råder kirkegården over en righoldig samling, der genopsættes med henblik på at beskytte gravstedet og som ramme om anlæg af tidstypisk beplantning.

Assistens kirkegård. Museumsområdet (Afd. A).

Et af kirkegårdens karakteristiske gravmæler af billedhuggeren J. Wiedewelt over generalkrigskommissær Morten Wærn 1728-1796 og Marta Wærn 1741-1812. Topstykke, urne samt del af sokkel er udhugget efter afformning af de originale dele.

På Nørrebro er kirkegårdens ongivende mure et velkendt motiv, der udadtil fastholder kirkegården i byrummet. Murene udgør en beskyttende ramme, der indgår i et samspil med beplantning og gravsteder. Murene istandsættes ved anvendelse af traditionelle materialer og beskyttes mod fugt og vejrliget.

Et ti-års planlægnings- og registreringsarbejde er siden slutningen af firserne blevet synliggjort i omfattende restaurerings- og reableringsarbejder, anlæg af lokalkirkegård, pleje og nyplantning af levoksnings og poppelallé, reablering af oprindelige stænlæg og anlæg af tidstypiske gravsteder.

Dispositionsforslaget følges, selv om tidsperspektivet - år 2020 - kan synes fjernt og abstrakt. På den anden side muliggør det lange tidsspand en jævn og rimelig tildelelse af bevillinger, således at ændringer og omlægninger vokser ind i kirkegården på harmonisk måde.

*Finn Ploug, København.
Arkitekt, m.a.a., Stadsarkitektens Direktorat.*

Livets Hus

Den mosaiske nordre begravelsesplads i Møllegade

Af Charlotte Skibsted

At færdes på den jødiske begravelsesplads i Møllegade i København eller på øvrige jødiske gravpladser rundt om i verden er vandringer gennem tiden. De er stedet, hvor vi oplever fordybelsen og erkender salmestrofen "slægt skal følge slægters gang". Her er mennesket husket til alle tider med navn indskrevet på de rækkevis af opstillede sandstensmonumenter.

Høje smalle monumenter med forbilleder i stentavlerne, i middelalderens skrivetavler og med hebraisk indskrift orienteret mod øst, alle stående fra den dag da de blev rejst. En mærkelig oplevelse af uforstyrrethed og vidnesbyrd om mennesker, hvis forfædre kom hertil fra fjerne egne, og hvis efterkommere levede her, døde og blev begravet her.

Livets Hus er det jødiske ord for denne begravelsesplads, hvor graven er i afdødes eje til evig tid. De afdøde hviler side ved side indtil opstandelsen på den yderste dag - en værdig agtelse af mennesket.

Graven besøges på afdødes dødsdag, hvor der lægges en lille sten på monumentet, så man kan se, at graven er besøgt, at afdøde ikke er glemt af venner og familie.

Et strengt og prunkløst præg hviler over den jødiske tradition i døden, der er ikke forskel på rig og fattig, og brug af blomster eller anden individuel udsmykning af graven benyttes ikke. Mindestenene alene fortæller historien.

Begravelsespladsen i Møllegade er en af Københavns ældste begravelsespladser. I 1694 overdrog magistraten arealet ved den gamle barkmølle til jøderne. Man mente, at et areal uden for voldene ved sandgravene var egnet til begravelsesplads. Indtil da var danske jøder blevet begravet i Altona.

I 1684 blev den jødiske menighed grundlagt i Danmark. Møllegade blev den første gravplads, og efterfølgende jødiske gravpladser er anlagt over hele landet og med samme udtryk og disciplin, som vi ser det i Møllegade, hvor der er begravet i ca. 300 år. Sidste begravelse fandt sted i 1967, hvorefter begravelserne flyttedes til Vestre Mosaisk kirkegård.

Indtil midten af sidste århundrede brugte man den traditionelt formede mindsten i sandsten med hebraisk inskription, i senere tid finder vi påvirkning af den ydre verden både med hensyn til monumenternes form og indskrift; ensartetheden forsvinder i visse områder af begravelsespladsen. Årsagen hertil er måske blandede ægteskaber, måske de forskellige familiers formåenhed, vi finder prangende kostbare gravsten og flere med dansk inskription.

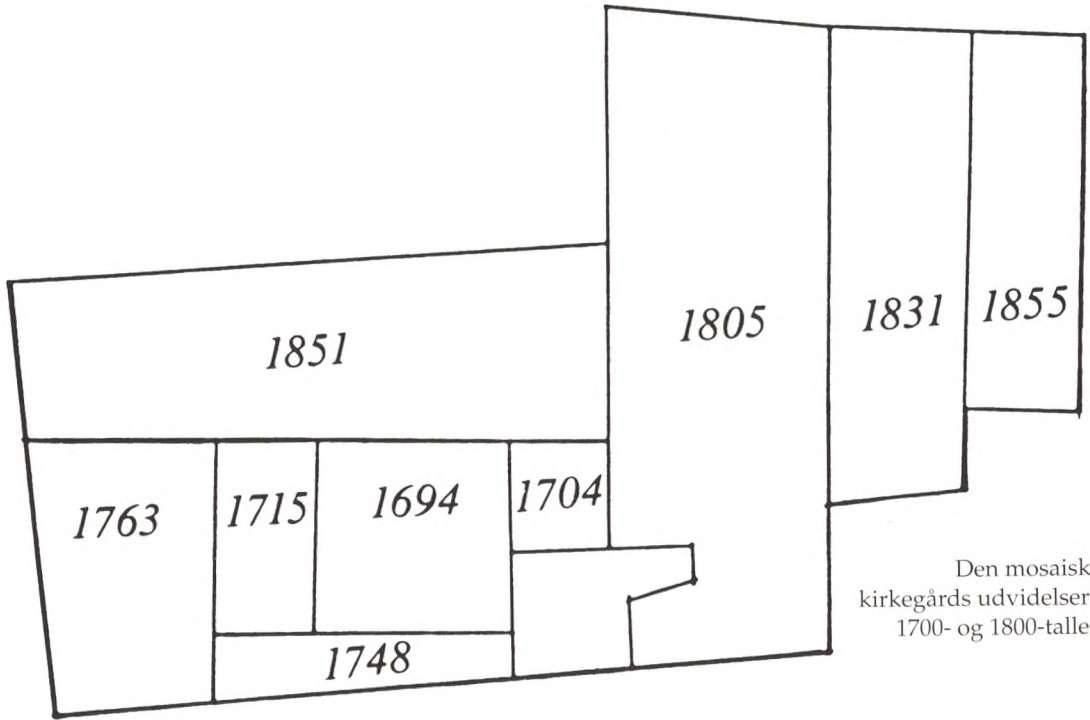
De ældste grave tilhører de portugisiske jøder fra ca. 1704. Her er monumenterne nedliggende i græsset med både hebraisk og portugisisk inskription.

I mange år har begravelsespladsen været aflåst for publikum, mindstenenes skrøbelighed og stedets tilgroning har betinget denne aflukkethed.

I 1991 ønskede Mosaisk Trossamfund at restaurere begravelsespladsen, der efterhånden var helt overskygget om sommeren af de mange store træer, som med tiden havde sået sig, var vokset op og havde udfyldt den tiloversblevne plads, for bare at gøre stedet endnu mørkere.

Begravelsespladsen ligger midt i det indre Nørrebro, helt omgivet af høje beboelsesejendomme, hvor beboerne har dette område som en grøn oase i storbyens tæthed. Men hvor de omkringboende indtager en skærmende og beskyttende rolle over for stedet.

Restaureringen af begravelsespladsen i Møllegade er opgaven i at bevare forfaldet, der netop tilfører området så stor skønhedsværdi. Vel måtte de store elm og ahorn, der havde tiltaget sig pladsen, fældes og de udstrakte 'tæpper' af syrer, brændenælder og tidsler, som gjorde området ufremkommeligt, også fjernes.

Den mosaiske kirkegårds udvidelser i 1700- og 1800-tallet.

Restaureringsopgaven består bl. a. i en driftsplanlægning af dette naturligt tilvoksede område med brug af ældgamle manuelle driftsformer. Denne plan påbegyndtes i 1991 og vil løbe over de næste ca. 10 år med løbende justeringer og vil herefter kræve årligt tilbagevendende pleje, der går på at bevare den biotop, der nu er under etablering.

En af de billeddannelser, som inspirerede til en forståelse af begravningspladsens sjæl, var oplevelsen af de gamle gobeliner. Disse hundredårige vævninger, der har tiden i sig, hang der fra generation til generation på slotsvæggen med deres historie og motiv, falmede og mørknede af alderen, men med en uendelig rigdom af farvenuancer i brune-grønne farver, velbevarede og nærværende.

Jeg forestillede mig de mange mindstene - gamle, skæve, tærede med læselig og ulæselig inskription stå der i deres egen levendegjorte orden og lovmæssighed i en frodig lys skovbund med en artsrig flora, som det kendes fra blomsterengen eller fra den hvide anemone-skovbund, som tilbagekaster det stærke forårslys.

En engagtig lav plantning under letløvede høje træer, der værner om begravningspladsen, hvor sollyset falder gennem løv- og grenværk, spiller og leger hen over mindstenene og tilbagekastes fra skovbundens blomsterpragt.

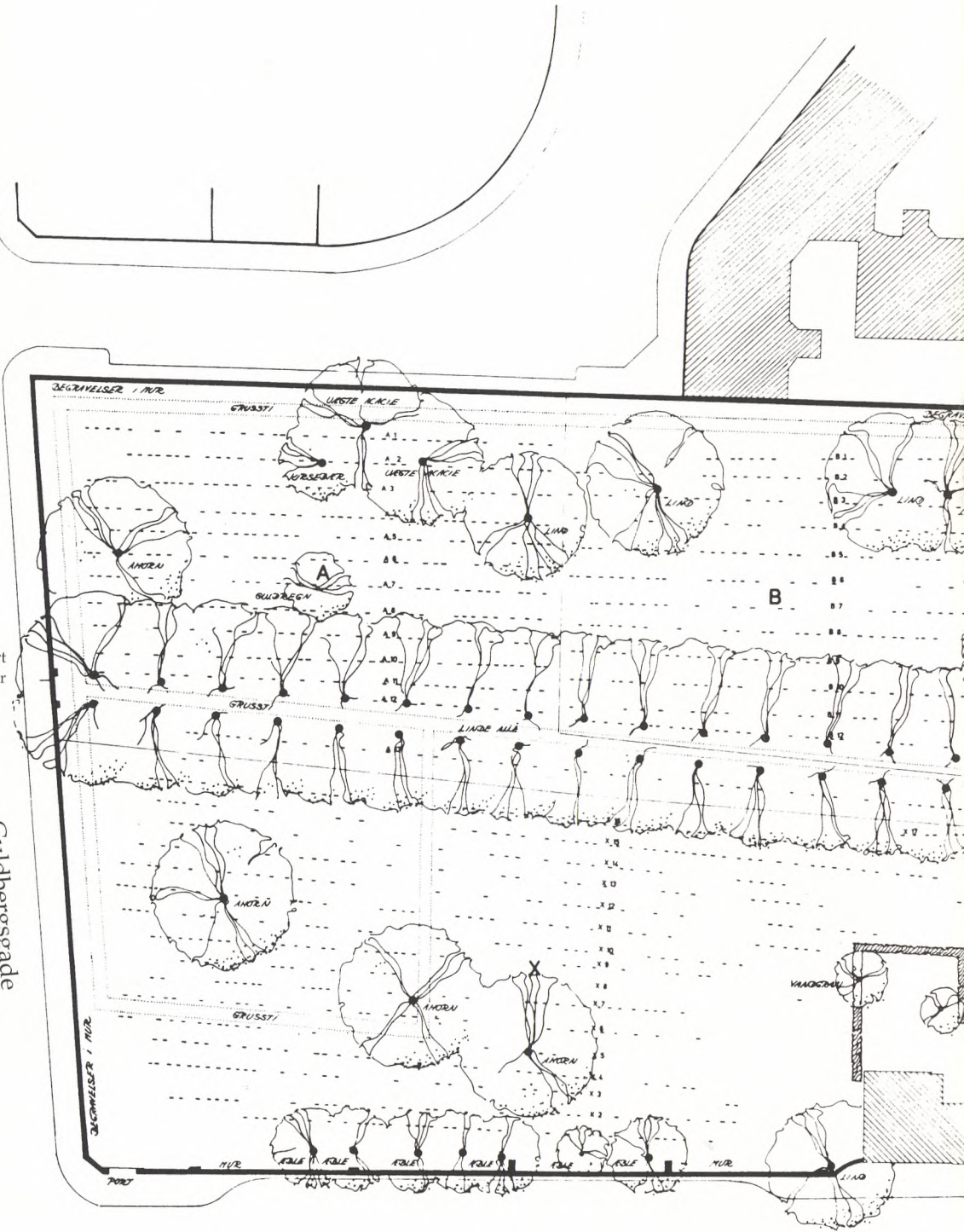
Vi kender disse naturområder med stor frodighed og siet sollys mellem træerne, vi ser det på malerens lærred, men at planlægge og fastholde dette plantesamfund er noget ganske andet - vanskeligt og arbejdskrævende at gennemføre.

Restaureringen er nu påbegyndt, og i de første to år efter træudtyndingen kan det konstateres, at floraen er blevet mere artsrig. I de kommende år vil der både blive sået og indplantet egnede urter og sået tyndtvoksende græssorter, som ad åre vil udvikle sig til denne "Vorherres Ager".

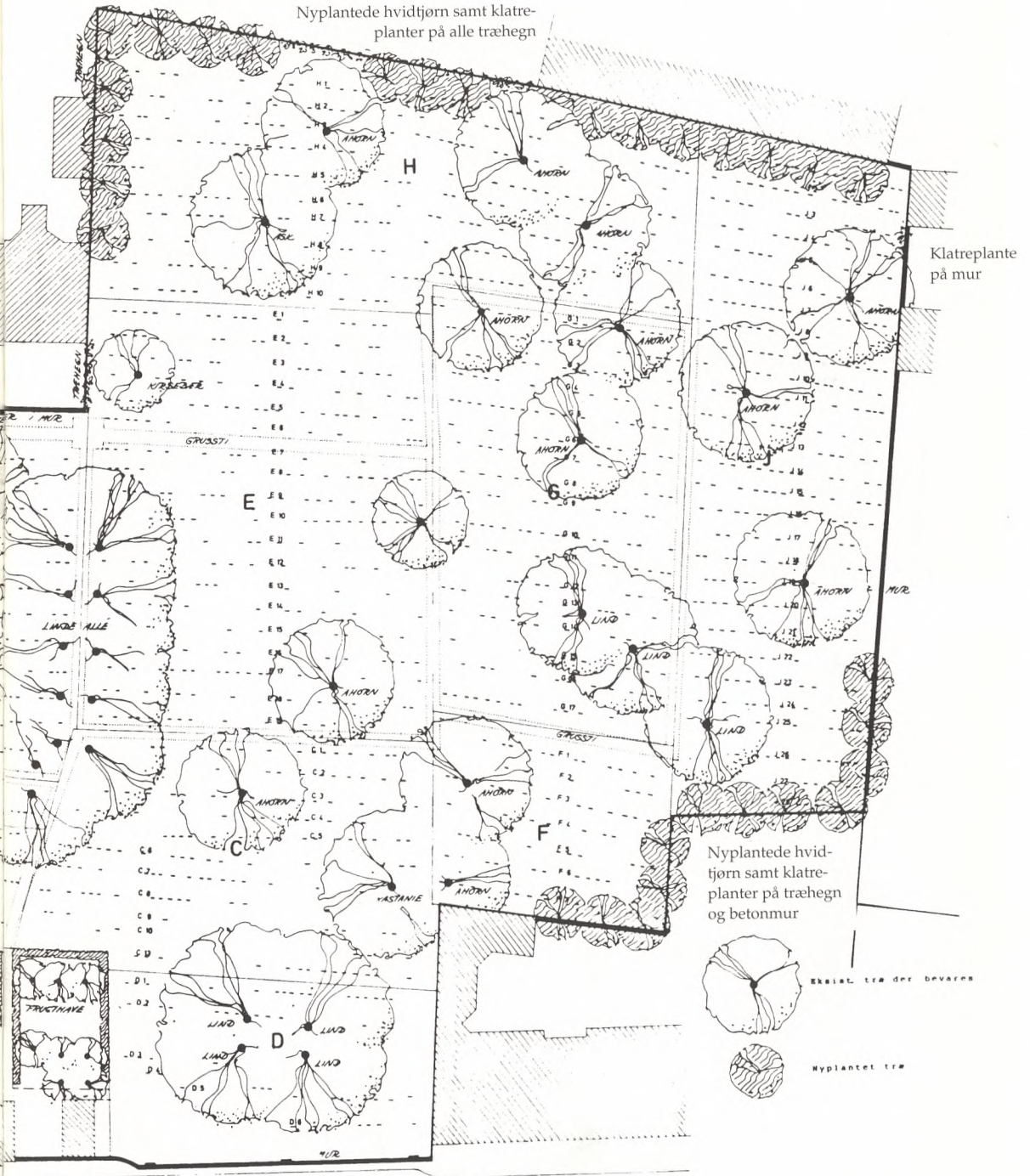
I restaureringsforslaget er genskabt de primitive grusstier under lindetræsalléen og i begravningspladsens yderkanter, således at man vil kunne færdes langs karréerne, når gravpladsen igen om få år åbnes for offentligheden. Interessen herfor er stor.

Tidligere port
i mur her

Guldbergsgade

Nyplantede hvidtjørn samt klatreplanter på alle træhegn

Møllegade

Lindetræsalléen er gammel og udvokset med tynd grensætning. En tilbageskæring af de gamle træer har været under overvejelse, men ud fra hele områdets symbolik er dette ikke bragt til udførelse. Træerne må leve så længe de kan ligesom de gamle tærede mindestene.

I jødedommen beskrives naturen i den bibelske arv, hvor planter omtales i bibelen, frugter afbildes i jødisk kunst, og jødiske børn kender planterne fra de tidligste skolebøger.

Dette pædagogiske aspekt indgår i nyplantningen af den jødiske begravelsesplads. Gamle æbletræer tidligere plantet ud fra nytteværdien, prydede gadebilledet med deres hvide blomster hængende over den røde teglstensmur.

Der plantes nu bl. a. kvædetræer, æble- og paradisæbletræer og enkeltblomstrende buske, der kan få plads til at brede sig mellem mindestenene.

Et af de mest fascinerende motiver inden for religiøs kunst er afbildningen af livets træ, der gror og grønnes, og hvori fugle finder ly og bygger rede.

Livstræet er som motiv ældgammelt og hentyder til livskraft og menneskets natur, voksende på gudebjergene, i Edens have, i drømmen om det fjerntliggende paradys og på selve graven som symbol på det blomstrende liv.

Senere er livstræet blevet genstand for kunstnerisk behandling og indgår i utallige afbildninger i både antikkens og Nordens religiøse kunst og arkitektur. Tanken om livets træ er et andet motiv i restaureringen, direkte hentet ud af Det Gamle Testamente.

Der er mange lag i restaureringen af den jødiske begravelsesplads, der med sin historie og placering er et enestående kulturhistorisk anlæg.

Der er veje at gå, og vildveje at undgå.

Begravelsespladsens symbolik er karakteriseret ved en stærk sammenhæng af stedets betydning og stedets udtryk. Denne næsten overdrevne fordringsløshed, enkelhed i brug af materialer og stedets symbolik mildnes af den planlagte vækstlighed. Gravpladsen er et billede på forgængeligheden - en forgængelighed, der symboliseres af 'tidens tand' på anlæg og mindesmær-

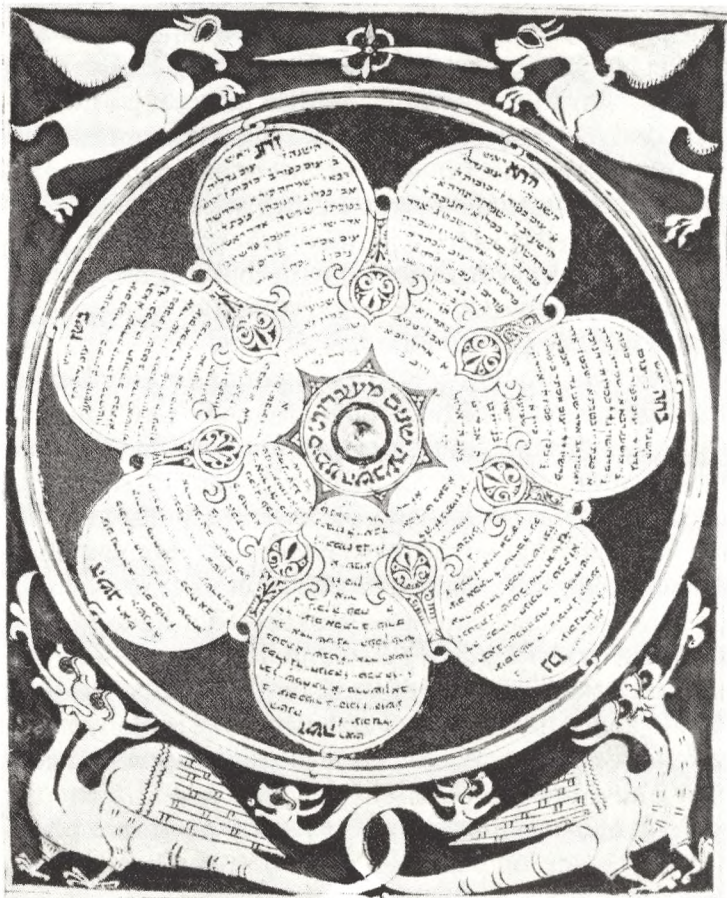
ker, og fremhæves af den afskærmende mure permanent.

De jødiske begravelsespladser er rum i hvile, 'evige rum' der ikke lader sig placere et sted, men hører til de steder, hvor jøder lever og dør. Begravelsespladsen er et åbent rum, et fragment over at tiden står stille, eller at tiden bare går sin gang...

Charlotte Skibsted, Veksø.

Landskabsarkitekt, m.d.l, m.a.a.

kirkegårds konsulent for Lolland-Falster Stift.

Jødisk kalender.
Bibliothèque Nationale,
Paris.

Fra fællesskab til privat anonymitet - til fællesskab igen?

Tanker om fællesskabets rolle i forhold til døden.

Af Niels Henrik Arendt

Hvad er grunden til, at der den sidste snes år er opstået en række dyre-kirkegårde, hvor folk lader deres kæledyr begrave under næsten rituelle former, og hvor gravstederne anlægges og passes med stor pietet, fuldstændig som drejede det sig om nære slægtninge? Hvordan kan det i særdeleshed forklares, når vi i den samme periode har set en voksende privatisering af ritualerne omkring begravelser og bisættelser og en voksende anonymisering på »menneske-kirkegårdene«? Redaktionen af årsskriftet har stillet mig dette spørgsmål. Man kunne spørge videre, hvad det er for en ændring i synet på menneskets død, der kommer til udtryk i disse nye gravskikke. For mig afsløres det i hvert fald, at der er noget galt med det menneskelige fællesskab. Jeg har intet imod dyrekirkegårde, men når kæledyr får den behandling, som mennesket skulle have haft, er det symptom på en sygdom i menneske-samfundet - og måske tillige et forsøg på en protest mod denne udvikling.

Jeg tilbragte i midten af 80'erne et par år i et udviklingsmæssigt meget tilbagestående afrikansk land. Jeg vil ikke bagatellisere den enorme elendighed i landet, men en ting faldt i øjnene: fællesskabets betydning og styrke. Den enkelte var på forhånd placeret i et fællesskab, der afgjorde betydningen af hans/hendes liv, familiefællesskabet, slægtsfællesskabet, landsbyfællesskabet, det religiøse fællesskab, stammefællesskabet, der ligesom koncentriske cirkler lagde sig i stadigt større ringe udenom den enkelte og gav tilværelsen indhold og mening, blandt andet gennem de overleverede traditioner. Den enkelte satte ikke fællesskabets overlevelse på spil gennem individuel udfoldelse, det ville være at sætte sin egen identitet over styr. Enhver person havde sin placering og betydning i fællesskabet: børnene havde deres

opgaver i familie-husholdningen, det samme havde de gamle. Selv det spedalske familie-medlem spændte hver dag klodserne på sine forkrøblede fødder for at gå ud og tigge og ved aftenstide vende tilbage til familien med dagens udbytte. Ingen var overflødig, ingen var udenfor (undtagen den, der selv satte sig udenfor), ingen var privat, ingen var anonym. Man så det klart i forbindelse med dødsfald: de var altid et fællesskabsanliggende. Vi oplevede det meget voldsomt engang, hvor en ung kvinde og hendes lille dreng var druknet - hele landsbyen deltog i døds-klagen, mens man trak vod efter de druknede. Og hver gang et dødsfald fandt sted, dukkede alle, både slægtninge, naboer, ja selv de fjerneste bekendte, op ved det hus, døden havde ramt. De satte sig og tilbragte en dag i tavs medfølelse med den ramte familie. Og siden hen deltog de i de mange ritualer omkring begravelsen, ritualer der strakte sig i over en måned efter, at begravelsen havde fundet sted.

Men sådan var også dødsfaldet i gamle dage her i landet i udpræget grad et fællesskabs-anliggende. Folke-mindesamlingerne beretter udførligt om de mange skikke, der var knyttet til dødsfald og begravelse, og som i virkeligheden også danner baggrund for den begravelses-kultur og kirkegårds-kultur, vi har haft her i landet. De givne fællesskaber, der gav mening til den enkeltes tilværelse og i hvilke samfundets værdier var forankrede, fandtes i lige så høj grad i vort land - indtil for ganske få årtier siden. I dem var der plads også til alle de anderledes, originalerne, som blev brugt i overensstemmelse med deres evner og kræfter og således havde deres placering i fællesskabet. Endnu i 50'erne, da jeg voksede op, fandtes de: i min barndoms verden havde Blink-Emil og Laurits med glasøjet deres veldefinerede placering, vel ikke særlig misundelsesværdig, men dog ikke i den knugende isolation og anonymitet, der kendes i dag.

Vi har haft en arbejderkultur: arbejderklassen levede tæt sammenstuede under særdeles vanskelige kår; der var oceaner af sociale problemer, men samtidig et varmt menneskeligt fællesskab, en følelse af henvisthed på hinanden, der gav sig udslag i en enestående hjælpsomhed og solidaritet. Der er fremkommet mange skildringer deraf i de senere år - kunstneren Herman Stilling og

andre har beskrevet, hvorledes børn færdedes trygt og selvfølgerigt i de københavnske arbejderkvarterer. Den arbejderkultur er kun tilbage i enkelte »lommer« i den gamle boligmasse - og dens forsvinden er intet mindre end et katastrofalt kulturelt tab. I landbo-kulturen var tilsvarende det givne fællesskab i centrum, og den nåede et højdepunkt i familiebrugs-tanken, hvor alle medlemmer bidrog, og hvor der trods nøjsomhed blev skabt enormt gode hjem, hvor hjælpsomhed og nabofølelse var noget grundlæggende. Heller ikke af landbo-kulturen er der ret meget tilbage, og dens forsvinden vil være et ligeså smerteligt og uopretteligt kulturelt tab.

For begge var dødsfald fællesskabets sag. Hvad enten nabobønderne mødte op i det ramte hus med tilbud om praktisk hjælp, eller arbejds-kammeraterne mødte op i kirken med fagforeningens fane, drejede det sig om at udtrykke et fællesskab. Den døde var nogen, for han eller hun var en del af et fællesskab, som bar de enkelte familier, og et dødsfald var aldrig noget, man lod folk selv om at klare.

I dag er der vel kommet andre fællesskaber, som har erstattet de givne fællesskaber, der gav mening og indhold til den enkeltes liv. Men det er karakteristisk, at de alle sammen er valg-fællesskaber, og at de netop ikke har nogen funktion i relation til de mest personlige begivenheder. Selv et så grundlæggende fællesskab som det snævre familiefællesskab har det skidt - det er en chokerende kendsgerning, at der i dag er flere en-persons »husstande« end nogen sinde tidligere. »Tilbage står et enkelt forknýt jeg uden fornemmelse af fællesskab og samhørighed med andre udover det, hans eller hendes tilfældige funktion betinger: på arbejdspladsen, som ventende betaler ved varebåndet i supermarkedet eller som klient i køen på bistandskontoret« (O. Meldgård, Kofoeds Skole 2/87).

Men det er ikke godt for mennesket at være ene, som der står på en af bibelens første sider. Livet er skabt til fællesskab. Og behovet for fællesskab fornemmes aldrig stærkere end ved tilværelsens mest afgørende begivenheder.

Ritualer spiller en helt afgørende rolle for vores måde at forme tilværelsen på. Ritualerne er uundværlige, når livet bliver større, end vi kan overskue - hvad enten det skyldes en glædelig eller en smertelig begivenhed. Så tilbyder ritualer at give vores glæde eller vores smerte

en form; vi får ord til overfor omverdenen at udtrykke det, der ikke kan udtrykkes, vi værnes mod at være udleveret værgeløst til det, der er for overmægtigt for os. Og ritualerne er i eminent grad fællesskabs-udtryk og fællesskabs-handlinger. De giver ikke mening i det private rum, de mister deres funktion, hvis de ikke vender ud mod omverdenen; de kan ikke udføres meningsfuldt i det skjulte. Hvis man skal møde op på sin arbejdsplads efter et dødsfald og lade som om intet er hændt, mens man skjult for alle har taget afsked med den døde, så mangler man præcis det værn, som ritualet bl.a. er til for. Så bliver man urimeligt sårbar. Fællesskabets opgave er ikke mindst at udforme og deltage i ritualer for at beskytte dets enkelte medlemmer.

Men det er blevet mindre socialt acceptabelt at inddrage andre i ens sorg. »Fællesskabet« har afskrevet døden som dets anliggende - og er dermed ophørt af fungere som fællesskab. Det afspejler sig i begravelses- og kirkegårds-kulturen. Begravelser og bisættelser privatiseres, kirkegårdene anonymiseres. Som døden er afskrevet, er også de døde afskrevet som fællesskabets anliggende. De døde æres ikke mere - i hvert fald ikke mere end ansætteligheden kræver, og den kræver mindre og mindre. De efterladte sniger sig ud på kirkegårdene, frysende ensomme i deres sorg - undertiden endda uden et sted at fæste den.

Er bilen det eneste, der gør kirkegården personlig?
Foto: Gunver Vestergaard.

Men når døden fortrænges, vender den tilbage under en anden form, siger fortælleren Anna Sophie Seidelin et sted. Og når døde mennesker ikke længere betyder noget for fællesskabet, ja, så kan det f.eks. ske, at man kompenserer for dette fællesskabs-svigt ved at begynde at ære de døde kæle-dyr. Så bliver deres død det sted, hvor mennesker gør oprør mod anonymiteten, mod af-ritualiseringen, mod manglen på kultur i forhold til de døde. Så opstår der en »sub-kultur« i form af dyre-kirkegårde, der rummer alt det, som menneske-gravsteder ikke må være. Der er tale om en måske ikke særligt omsiggribende, men alligevel synlig protest over fællesskabets svigten.

Jeg tror, at denne protest i virkeligheden er et lille sideskud på et mere omfattende folkeligt oprør mod manglen på kultur i forhold til døden. Igen i år har der været ført en til tider ophidset diskussion om organ-transplantation. Udgangspunktet har været den kendsgerning, at kun ganske få procent af befolkningen har tilsluttet sig donor-registret, og at 2/3 af alle familier på forespørgsel modsætter sig udtagelse af organer fra hjerne-døde slægtninge. Lægerne har brug for flere organer, og de forstår ikke, at en befolkning, der iøvrigt fremviser en høj grad af villighed til at stille op, når det drejer sig om at give blod eller overskydende organer til en slægtning, modsætter sig, at organer, som »ejer-manden« ikke længere har brug for, kommer andre til gavn.

Jeg tror afgjort ikke, det skyldes en manglende vilje til at hjælpe syge mennesker - vi véd jo, at vi selv kan komme i en tilsvarende situation. Det er snarere udtryk for et oprør mod den teknificering af døden og den »erobring« af den døde, som transplantations-indgrebet opleves som. Man kan selvfølgelig argumentere for, at netop fællesskabs-tankens burde gøre det indlysende at donere organer til syge medborgere - skylder vi ikke fællesskabet og hinanden så megen loyalitet? Jeg tror, folk i denne sammenhæng føler, at fællesskabets forpligtelse sandelig også bør omfatte den døde - at der er en loyalitet overfor den døde, som ikke må tilsidesættes.

»Er de levende da ikke vigtigere end de døde?«, spurgte en læge. Folkets svar lyder åbenbart: nej, det er de faktisk ikke! Måske er dette et udtryk for, at dødsfaldet er på vej til igen at blive erkendt som et fælles ansvar, måske er det et forsøg på at tilbage-erobre døden som et

Fra Dyrenes Gravplads i
Kolding.
Foto: Bernt Johannessen.

fællesskabs-anliggende. Lad mig tilføje, at jeg mener ikke, at udtagelse af organer fra en død er udtryk for mangel på respekt for den døde; men måden, hvorpå der argumenteres derfor, opleves som en reduktion af de døde. Som om de døde ikke have nogensomhelst interesse eller betydning for de levende mere, når deres hjerne er ophørt med at fungere. Som om ritualerne omkring dødsfaldet og begravelsen/bisættelsen og gravstedet er udtryk for sentimentalitet. Og sådan svarer argumentationen alt for godt til den mangel på kultur i forhold til dødsfaldet, som jeg har nævnt ovenfor. Margrethe Auken gengav i en artikel en fornuftig læges reaktion på en avis-overskrift, der lød SUNDE ORGNER TIL SPILDE. »Ja, tænk -« sagde han »de bli'r begravet!«

Fra Dyrenes Gravplads i
Kolding.
Foto: Bernt Johannessen.

Så kan man spørge, hvor bevidst dette folkelige oprør mod manglen på en fælles kultur i forhold til døden er - når det f.eks. giver sig obskure udslag som oprettelse af dyre-kirkegårde. Og man må også spørge, om det vil have gennemslags-kraft i forhold til den teknificering og individualisering, som iøvrigt har præget vores kultur. Vi har jo igennem mange årtier satset utrolig meget på tekniske fremskridt; og disse fremskridt har givet os goder, som vi i dag ikke vil undvære. Der er blevet lagt år til menneskers liv. Men omkostningen har været, at fællesskabet kun i ringe grad har brugt kræfter og ressourcer på at lægge liv til menneskers år. Det er blevet de tekniske og statistiske forbedringer, der er blevet fokuseret på, ikke de menneskelige og sociale. Det kan derfor heller ikke udelukkes, at vi endnu ikke har set enden på den udvikling, der rummer en individualisering, privatisering og anonymisering af døden. Hvor få kan deltage i en bisættelse, før det ikke længere giver mening at gennemføre ritualet? Hvor mange skal begraves i de ukendtes grav, for at man må ophøre med at tale om en kirkegård?

Alligevel taler kirkegårdene til os. De er ikke blot steder, hvor vi bliver af med de døde. Digteren Klaus Høeck har skrevet om Assistens Kirkegård, om hvordan vi ikke bare kan forholde os rationelt til det, som de rummer, men bevæges deraf. For kirkegårdene er ikke kun for de døde, men stedet hvor livet og døden møder hinanden:

» - at våge trofast
mellem vedbend og efeu
at betænke denne store søvn
hvis drømme udmøntes
i kastanjernes funklende lys
thi det er ikke altid de levende
der trækker det længste strå
døden er virkeligheden lige så nær som livet«

(her citeret efter »Se døden i øjnene« s.267, udg. af Det etiske Råd).

Jeg har et billede fra en vestjysk kirkegård, fotograferet i et af de første årtier i dette århundrede. Kirkegården er en stor græsklædt bakke, på hvis top den romanske kirke står og bremser den stride blæst, der dog stadig er stærk nok til at lægge græsset på kirkegården østover. Midt på bakken, i alt græsset, imellem nogle jern- og træ-kors ligger en frisk dreng - somom han lige har

smidt sig ned efter et hurtigt løb. Han har en mørk kasket på, og såvidt man kan se, har han et græsstrå i munden. Han kigger op mod kirken. Billedet er for mig et sindbillede på sammenhængen mellem levende og døde.

Senere blev den pågældende kirkegård reguleret. Græs-bakken blev erstattet af praktiske plane terrasser, lige gange, gravsteder af ensartet størrelse - som udtryk for en mere rationel holdning til døden. Men stadigvæk var den dog en afspejling af sammenhængen mellem de levende og de døde, fordi hvert enkelt lille gravsted fik sin særegne udformning og blev plejet og passet som en lille have. Og fordi navnene på gravstenene var de navne, som de levende i sognet også bar. (Sidenhen vovede man iøvrigt at genskabe noget af den oprindelige græs-bakke - på bekostning af en beton-funderet terrasse.)

For et par år siden tog man for første gang siden århundredets begyndelse mod til sig og skabte igen et fælles anlæg af ny kirke og kirkegård (i Hjerding ved Esbjerg). Kirken skulle placeres på kirkegården. De døde skulle

Modstående side:

Hjerding kirkes tårn - og omgivelser.

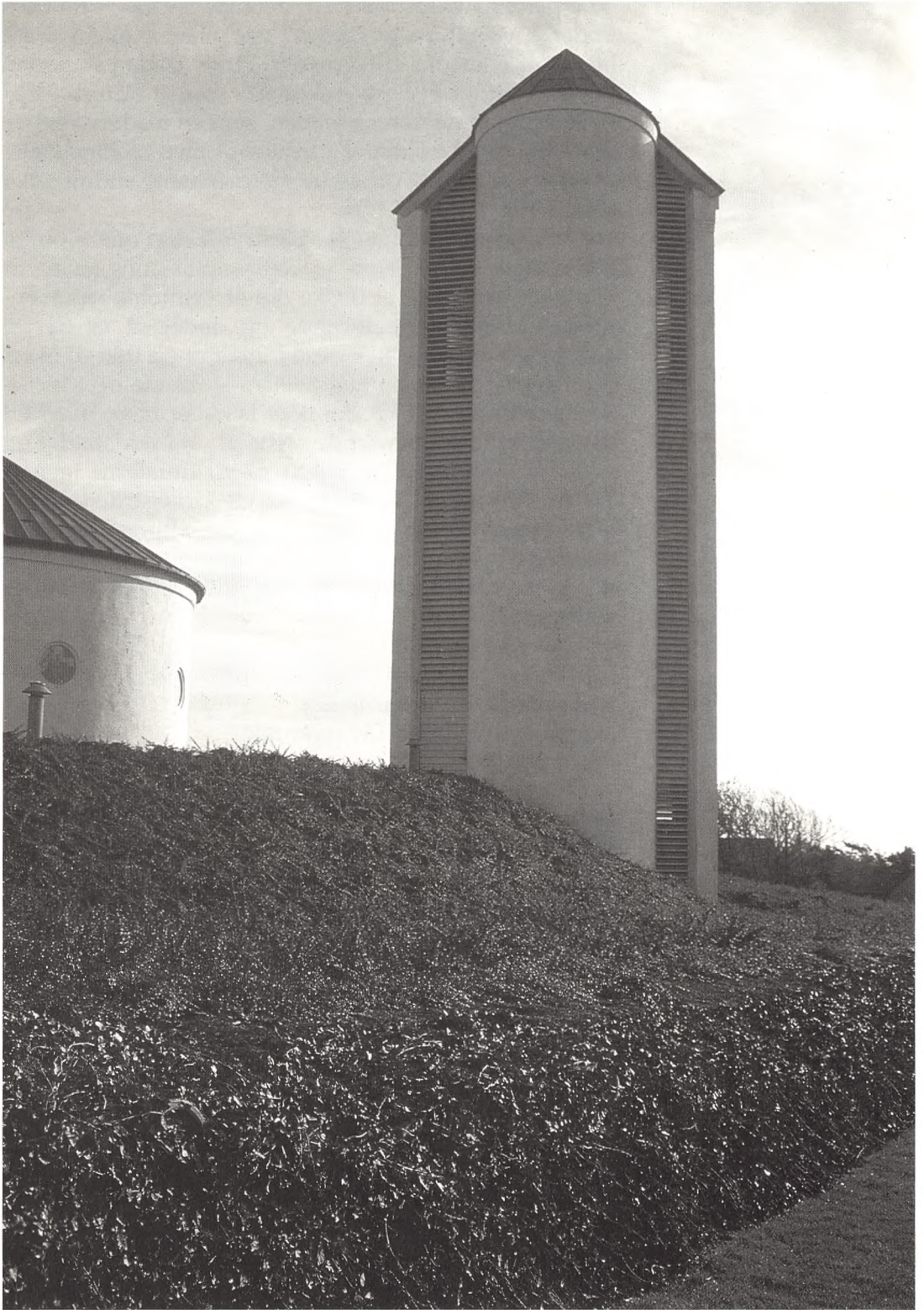
Foto: Mette Fauerskov.

Nedenfor:

Hjerding kirke - og kirkegård.

Foto: Mette Fauerskov.

ikke placeres et afsides sted, hvor de levende kun kom under meget private former, nej, man skulle vandre blandt gravene for at komme til kirke (sådan som man jo også altid tidligere har skullet) - som et udtryk for at levende og døde hører sammen, som en måde at ære de døde på. Jeg tror det er utænkeligt med særlige kæledyrs-kirkegårde, hvor denne sammenhæng endnu (eller påny) er erkendt.

Og hvis jeg har ret i, at et sådant folkeligt ønske om at gen-erobre døden som et fællesskabs-anliggende er ved at vokse frem, et ønske om at fastholde sammenhængen mellem de levende og døde, så er det et spørgsmål, om det ikke også i løbet af en tid, vil indebære en forandring i begravelses-skikkene og i kirkegårds-kulturen. Så vil det ikke længere blive overladt til de nærmeste pårørende alene at stå dødsfaldet og hvad dermed følger igennem, så vil ritualerne igen få lov at udfylde deres plads, så vil kirkegårdene påny blive steder, der ikke taler til os om altings meningsløshed og menneskets ubodelige ensomhed, men taler til os om fælles vilkår og om tilværelsens inderste mening.

*Niels Henrik Arendt, Haderslev.
Domprovst, medlem af Det etiske Råd.*

Hjerting kirkegård.
Foto: Mette Fauerskov.

